

Радоман Јовановић

ТРГОВИНСКИ ЦЕНТРИ ЦРНЕ ГОРЕ СРЕДИНОМ XIX ВИЈЕКА И ЊИХОВА ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКА УЛОГА

Знатно прије половине XIX вијека у Црној Гори се, у извјесној мјери, одвијао процес имовинске и социјалне диференцијације. Постепено се издизао главарско-трговачки слој, који је све више постајао заинтересован за функције јавне власти.¹

Још крајем XVI и почетком XVII вијека нешто су интензивнији привредни односи Црне Горе са Турском и млетачким градовима. Прије свега, трговина је нешто обимнија и у њој се изграђује неколико установа које карактеришу развијеније трговинске односе.

Тако долази до појачаног развоја робно-новчане привреде, на рачун чега се издижу трговинско-зеленашки слој и поједини главари.

Но, трговина је у XVII и XVIII вијеку још била неразвијена. Она се обављала углавном са иностранством, а на унутрашњем тржишту готово и није било размјене производа. Органи јавне власти још нијесу били формирани, није било средстава за осигурање реда на пазарима, па се, зато, они и не оснивају.

Да би се органи јавне власти основали и учврстили, требало је да постоји јача заинтересованост за то; била је потребна изванредна упорност да се створи држава са свим својим атрибутима, прије свега са организованом јавном влашћу и развијеним унутрашњим тржиштем. Борба за то одвијале се почетком XIX вијека изразито жилаво.

Почетком XIX вијека, прије свега захваљујући привредном напретку, оживљава унутрашња трговина, јачају стари или се оснивају нови трговински центри — тзв. пазари. Многи документи свједоче о доста развијеним трговинским односима између појединих племена и нахија, о уочљивом механизму трговине и дужничко-повјерилачким односима. Државна власт насто-

---

Саопштење на VI конгресу историчара Југославије, одржаном у Будви 1973. При изради саопштења служио сам се књигама Т. Никчевића, *Политичке струје у Црној Гори у процесу стварања државе у XIX вијеку*, Цетиње 1958; Б. Павићевића, *Стварање црногорске државе*, Београд 1955; М. Буровића, *Трговачки капитал у Црној Гори у другој половини XIX и почетком XX вијека*, Цетиње 1958. и грађом која се чува у Архиву СР Црне Горе на Цетињу и Архивском одјељењу Државног музеја на Цетињу.

јала је да каналише трговинске правце и афирмише унутрашњу трговину. На рачун развоја пазара у Црној Гори развијају се привредни и трговински односи.

Најглавнији и најважнији, тзв. „обшти пазар“ на тржишту Црне Горе била је, још почетком XIX вијека, Ријека Црнојевића. Почетком XIX вијека постојао је пазар на Виру црмничком. На пазару на Ријеци Црнојевића трговали су Цеклињани, Катуњани и Љешњани, а долазило је трговаца из других нахија. Постепено долазе и они из иностранства, прије свега из Скадра, Подгорице и Котора.

На бази таквог развоја повећава се број домаћих трговаца, препродаваца и закупаца. Долази до врло танког слоја људи којима је трговина главно занимање, прије свега у промету рибом, рујем — дакле оним производима на које се најприје уводи царина за извоз.

На основи те робне производње и уз јако дејство трговачког и зеленашког капитала појачавају се имовинска диференцијација, друштвени утицај и позиција појединих људи. Развијају се посебни облици дужничко-повјерилачких односа.

Тако се у црногорском друштву формирају снаге које су врло заинтересоване да се средствима јавне власти осигура њихова трговинска дјелатност, а то значи да се, у извјесној мјери, ојача и основа државе у Црној Гори. То су у првом реду били један дио главара и трговачки слој. Јер, државна власт треба да разним средствима регулише правце и начин трговине, посебно да штити домаће тржиште и да обезбјеђује трговински саобраћај и пазаре.

Црногорска држава се не може ни политички афирмисати без развоја производних снага и стварања што јединственијег унутрашњег тржишта. Требало је еманциповати црногорска пазаришта од доминантног притиска и изразите конкурентске надмоћи аустријских и турских тржишта.

У периоду владике Петра II долази до убрзанијег развоја привредног живота, нарочито трговинских односа, поред осталог и због изградње неколико путева. Тако се уз робно-новчане односе све више развијају и оне институције које их у свом историјском развоју прате.

У ово вријеме привредно најразвијенији дјелови Црне Горе су Црмничка и Ријечка нахија, те је у њима и најразвијенија трговина. Пазариште на Виру посеђују многи трговци из Црне Горе и иностранства, прије свега због сточарских и воћарских производа, а и због рибе. На Ријеци Црнојевића све више се афирмише најстарији и најбогатији црногорски пазар, прије свега због богатих цеклинских риболова.

У вријеме књаза Данила интензивније се развијају уставне које свједоче о развијенијим трговинским односима. То су, према ондашњим изразима: „кумпаније“, „ортакљук“, „дружине“, „трговачка друштва“ и др. У овом периоду, као битна озна-

ка афирмације и учвршћења јавне власти, држава предузима јаче мјере да заштити домаћу трговину. Тако је на неколико домоћних производа заведена знатна извозна и увозна царина. Државна власт, у вријеме књаза Данила изразито строга, настојала је да се бори и против природних економских закона. Она тежи да заштити домаће тржиште средствима јавне власти чак и у оним околностима када би економски закони то сасвим онемогућавали. Тако је књаз Данило присилним средствима настојао да трговински промет са Граховом оријентише на црногорске пазаре и тако спријечи природни трговински промет Грахова с аустријским тржиштем Рисном. На тај начин се фаворизује домаћа привреда и подстиче развој унутрашњег тржишта.

Нешто побољшани саобраћајни услови и организованије унутрашње тржиште повезивали су привредну територију Црне Горе и на неки начин она је постајала прилично јединствено тржиште. Формирају се, средином XIX вијека, стални трговци, зеленаши, бројни закупци царина и „ђумрука“. Ови трговци и пословни људи повезују унутрашње и спољно тржиште. Државна власт се афирмише на пољу регулисања трговинских односа и унутрашњег тржишта. Она, посебним уредбама, настоји да заштити унутрашњу трговину и издигне привреду како би се што више еманциповала од страног економског притиска.

Држава продаје и обезбјеђује пословање закупца („ђумрукција“), мјерачине („кантарине“) на три главна црногорска пазара и плаћа стражаре на њима који су нека врста градске полиције задужене за одржавање реда и поштовања наредби о „мјерачини“ и „ђумруку“.

У ово вријеме учавају се у економском, а посебно у трговинском, погледу битне разлике између старе Црне Горе и Брда, посебно Мораче, Васојевића и Роваца. У сјеверним крајевима Црне Горе, и поред неких настојања, није се успјело да се формирају тржишта, па тако унутрашњи саобраћај није могао да се развије. Зато су људи из ових крајева били принуђени да одлазе на несигурне турске пазаре. Усљед тога се у овим крајевима много спорије одвијао и развој робно-новчаних односа.

Типичан примјер утицаја спољњег тржишта на развој трговине било је Грахово. Под утицајем аустријских пазара, у првом реду Рисна, на Грахову се одвија прилично жив трговински промет и формира један примитиван облик тржишта.

Три „главна црногорска пазара“ била су, дакле, средином XIX вијека: Ријека Црнојевића, Вир и Прентина главица у Бјелопавлићима. Четврти црногорски пазар — на Сливљу никшићком — на који су били упућени околина Никшића и дио сјеверних крајева Црне Горе, није успијевао да се довољно афирмише због близине јаког трговинског центра — Никшића. Док су Ријека и Вир имали обиљежја варошица, дотле су Прентина главица и Сливље биле обичне ненасељене ледине на којима се у одређени дан трговало.

У периоду који посматрамо почињу да се формирају прва варошка насеља у Црној Гори. Поред Ријеке Црнојевића, посебно се развија Цетиње. За десетак година уочи рата 1876. године Цетиње је нарасло на близу 200 кућа са око 1.000 становника. Из посебних разлога оснива се 1869. године нова варошица — Даниловград, која је уочи рата, 1876. имала 40—50 кућа са око 400 становника. Треба поменути још само Вирпазар са неколико трговинских радњи и тридесетак кућа. У ово вријеме зачиње се и прво у извјесном смислу варошко становништво, дакле оно које, у специфичним црногорским условима, живи искључиво од трговине и заната. Тако је, према пореским књигама из 1864. године, Ријека Црнојевића имала 91 кућу, а 41 домаћинство уопште није имало ни земље ни стоке, па је живјело искључиво од заната и трговине. За остала два варошка насеља у Црној Гори, на жалост, немамо ни овако оскудних података. Не може се прецизније утврдити ни социјално поријекло и етничка припадност првих сталних становника црногорских варошица. Према неким подацима, добар дио њих чинили су трговци и занатлије, већим дијелом припадници православне религије из вароши које су још увијек биле под турском влашћу. Били су то, већином, спретне занатлије и амбициознији трговци који су на црногорском тржишту налазили добар извор зараде. Тако је, примјера ради, одмах по оснивању Даниловграда већи број трговаца из Подгорице, свјесни његове трговинске важности, тражио дозволу да тамо подигне кућу и отвори трговинску радњу.

Црногорци се нијесу лако одлучивали да се за стално населе у варошицама и искључиво живе од трговине, а посебно не од заната, према којима су имали познато презриви однос. Они више воле да живе на селу, да буду везани за традиционална занимања — сточарство и пољопривреду.

Један дио и богатијих црногорских трговаца није прекидао везу са селом, пошто га начин трговине у Црној Гори није на то приморавао.

Све три црногорске варошице, ни по величини ни по броју становника, нијесу имале битнија обиљежја градских насеља, нити би заслуживале такав назив. Но, у ондашњем стању Црне Гоер и за њене прилике, оне имају крупну улогу, пошто трговачким односима повезују привреду а и битније утичу на политички и уопште друштвени живот и односе у Црној Гори.

Због свог повољног положаја Ријека Црнојевића је и много прије 1850. године била израсла у главни трговачки центар Црне Горе. Она је већ 1852. године имала око 60 кућа и била је највеће варошко насеље Црне Горе. Ваља напоменути да је Цетиње тек 1865. имало око 60 кућа, али оно у трговачком погледу није имало у ово вријеме веће важности. На Ријеци Црнојевића су добрим дијелом становали Подгоричани као трговци и занатлије.

И за Ријеку Црнојевића и — још више — за двије друге црногорске варошице карактеристично је било да су имале врло мали број трговачких радњи. Та карактеристика детерминисана је чињеницом да се само мали дио трговинског промета одвијао преко радњи, да су оне биле споредна ствар и узгредан посао трговаца и да се највећи дио трговине одвијао преко „пазара“, па зато чак ни најкрупнији трговци нијесу морали стално живјети у варошицама.

Преко ријечких трговаца, а посебно ријечног пазара, одвијао се највећи дио унутрашњег трговинског промета Црне Горе. Када седамдесетих година XIX вијека буду поправљени путеви који воде ка Ријечи и успостављена стална веза између Скадра и Ријеке, њена важност још више ће порастати. Ријечки трговци одлазили су и на друга унутрашња тржишта, а нарочито учљиво су конкурисали трговини на Виру. Црмнички трговци били су принуђени чак да траже заштиту од централних органа власти како би спријечили одвећ масовно учешће трговаца из Ријеке на Виру.

И државна власт свјесно усмјерава највећи дио трговачког промета на Ријеку Црнојевића, фаворизујући тако њен развој. Још од доба књаза Данила, а то ће бити случај и касније, наређивано је са Цетиња да се извјесна роба, прије свега монополисана, не смије продавати било гдје друго осим на Ријечи Црнојевића. На Ријечи се убирају царина, локална трошарина, државни порез; ту се склапају трговински споразуми, откупљују монополисани производи, врше бројне трговинске радње. Око Ријеке се формира знатан број трговаца. На рачун ријечног тржишта обогатио се повећи број људи, у првом реду Цеклињана.

Државна власт регулише односе на Ријечи и доноси посебна правила о чувању реда и распореду радњи. Она поставља на свим пазарима тзв. „десечаре од пјаце“, који ту одржавају ред и пазе на исправност мјера.

Пазар на Прентиној главици код Спужа формира се послје 1796. године, када се Бјелопавлићи прикључују Црној Гори. На њега су били упућени, поред Бјелопавлића, Пипери и Пјешивци, а долазили су и Ровчани и Морачани. Око 1865. године, да би се што више еманциповао од врло близог турског Спужа, овај пазар се пребацује на Ђеранића главици, гдје се 1869. године оснива, како смо навели, нова варош — Даниловград.

Пазар на Сливљу био је активан и почетком XIX вијека. Но, он није био сталан, пошто је често угушиван јаким турским пазаром у Никшићу. Има податак да је 1873. Црногорски сенат наређивао да се, због сталних несигурности на никшићком пазару, поново отвори пазариште на Сливљу али да се при томе не спречава трговински промет са Никшићем.

Добар дио црногорског живља није могао задовољити своје потребе на црногорским пазарима, па је страно тржиште остало и даље доминантно у црногорској трговини. И високе ца-

рине и локалне трошарине, које поскупљују производе, одбијале су Црногорце од домаћег тржишта.

На рачун развоја унутрашњег тржишта и коначног учвршћења јавне власти, која обезбјеђује трговачке послове, повећава се број и ситних и крупних трговаца који су то постајали добрим дијелом на рачун привилегија које су добијали од државних власти.

Са гледишта доминантне улоге трговачког капитала у диференцијацији црногорског друштва средином XIX вијека прије свега је важна чињеница да се трговином бавио велики дио главара и државних чиновника. Још и у ранијем периоду највећи дио трговачког промета био је концентрисан у рукама главара из Његуша, Ђеклића, Цеклина и неких црмничких племена. Средином XIX вијека повећао се број трговаца. Трговином се баве и најважнији, а и ситни државни чиновници и свештеници. И сам књаз Данило имао је удјела у трговачким пословима, а његов брат Мирко, предсједник Црногорског сената, прерастао је од ситног у једног од најкрупнијих црногорских трговаца, користећи положај који је имао.

Бројни главари, утицајни државни функционери, бавили су се трговином или сами или у ортаклуку, користећи бенефиције које су због свог положаја могли добити од државних власти. Они или воде трговину, или добијају искључиво право откупа и продаје неких монополских артикала.

У ово вријеме у Црној Гори се развио систем давања продаје појединих артикала под закуп. Држава је издавала под закуп продају свих монополисаних производа. Премда се то, по правилу, чинило путем лицитације, ипак су све врло уносне послове добијали највећим дијелом главари или људи блиски централним органима власти, који су им на тај начин обезбјеђивали несметано обављање трговинских послова. Тако је убирање царине на црногорским пазарима добрим дијелом давано у закуп главарима. Закупници царине били су тако познати главари као: Ђорђе Петровић, Анто Даковић, Лазар Мијушковић и др.

Закупник монопола руја био је сенатор Машо Врбица.

Често су државни функционери и попови били закупници продаје дувана, соли, руја, ракије. Они се на тај начин, уз помоћ државе, доста брзо богате. То одражава односе који омогућавају прије свега акумулацију трговачког капитала који ће дати важан допринос друштвено-економском развоју Црне Горе.

Развиће се тако један слој богатих главара-трговаца и трговаца који ће у своје руке узети добар дио трговачког капитала и тако омогућити нешто чистију имовинску диференцијацију. Томе ће посебно допринијети зеленашење уз високе камате и залог, уз строге хипотеке, што је карактеристично за развој трговине. Сиромашни сељаци били су принуђени да дају и земљу под хипотеку, па је она тако прелазила у руке трговаца, неких главара и богатих сељака. Тако се све изразитије уочава-

ју друштвени слојеви у Грној Гори, а главари и богатији сељаци издвајају се као посебни економски и друштвени сталеж.

Црногорски трговински центри су тако знатно допринијели друштвеној диференцијацији, развоју производних снага и робноновчаних односа. Они су омогућавали да се постигне извјесна економска повезаност црногорске државне територије, стабилизује трговина и повећа улога трговачког капитала. Ипак, три трговинска центра Црне Горе средином XIX вијека нијесу успјела да се развију у већа градска насеља. Она то неће моћи ни касније, послје ратова 1876—1878. године, јер ће саобраћајни и економски центри Црне Горе постати новодобивени градови.

Radoman Jovanović

CENTRES COMMERCIAUX DU MONTÉNÉGRO VERS LE MILIEU DE XIXe SIÈCLE ET LEUR RÔLE SOCIAL ET ECONOMIQUE

Résumé

A la base des recherches faites jusqu'à présent l'auteur donne une synthèse des connaissances sur la formation et rôle des centres commerciaux dans l'ancien Monténégro. Il prouve qu'une situation très limitée du marché intérieur a essentiellement influencé le développement de la vie économique au Monténégro. Étant donné que tous centres commerciaux, auxquels le Monténégro était orienté, se trouvaient aux territoires turques ou autrichiennes, il était en grande dépendance de ces pays. Pourtant, malgré toute leur limitation, les marchés monténégrins avaient une grande influence sur la différenciation de classe dans la société monténégrin.